

مقدم و مخّر یعنی: فرغ مقدم و فرغ مخّر

دکتر عباس ماهیار
عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

چکیده:

حکیم نظامی در میان شاعران سده‌ی ششم هجری در ابداع مضامین دقیق و مبتنی بر ایحاز جایگاه ویژه‌ای دارد. درک و فهم بعضی از اشعار او نیازمند آشنایی با علوم بلاغی و اصطلاحات علمی آن روزگار است.

از جمله‌ی ابتکارات پیچیده و دور از ذهن او دو بیت زیر است :

خاموش لب از دهن پر آبی کاین هست مقدم آن مخّر نظامی (لیلی و مجنوون: 176)	دلو از گله‌های آفتابی بنوشتے دو بیت زیرش از زر

این مقاله برآن است درکندو کاو مشکلات این دویست بکوشد تا فهم آن را برای دانشجویان و دانش پژوهان آسانتر کند.

کلید واژه‌ها:

نظامی؛ صورت‌های فلکی، منازل قمر، دلو، فرس اعظم، اندرومیدا.

مقدمه:

امروزه یکی از مشکلات پژوهندگان متون کلاسیک مواجه شدن با اصطلاحات علمی روزگاران پیشین در طب و فلسفه و نجوم قدیم و ... است و منابع مربوط به این علوم نیز غالباً در اختیار سالکان طریق تحقیق نیست و اگر هست بعضی از آن‌ها اندک مایه پیچیده و مبهم است و این امر سبب شده است که حتی برخی استادان نیز از تبیین و توضیح چنین مصطلحاتی شانه خالی کنند و به گفتن «اصطلاح طبی است» یا «اصطلاح نجومی است» بسنده نمایند. در این حال نه دانشجو راضی است و نه حق مطلب ادا شده است. از سوی دیگر اصطلاحات نجوم قدیم ظاهراً تنها محل کاربردش حل مشکلات مضامین اشعار قدم است و بسیاری از آن‌ها امروزه روزگاربرد دیگری ندارند.

چه باید کرد؟ دیوان شاعران و آثار نویسنده‌گان که مستمسک ادعای ما برای غنای فرهنگ زبان فارسی است سرشار از این گونه اصطلاحات است و ما نمی‌توانیم این دشواری‌ها را در بوته‌ی اجمال بگذاریم. مثلاً درباره‌ی این دو بیت باید پرسش‌هایی مطرح کنیم و در پی یافتن پاسخ‌های آن سوالات باشیم تا راهی به دهی بردی باشیم. این پرسش‌ها در این باب عبارتند از: ۱- بررسی موضوع دو بیت ۲- جستجوی معانی مفردات و ترکیبات کنایی در دو بیت ۳- عرضه‌ی گزارش معنی دو بیت.

۱- موضوع دو بیت

محور عمودی آن قسمت از مثنوی لیلی و مجnoon که حاوی این دو بیت است نشان می‌دهد که حکیم نظامی در این ابیات به توصیف ستارگان شب پرداخته و ابزار تصویرساز را از اصطلاحات نجومی و از منازل قمر انتخاب کرده است با اندک بررسی می‌توان به این نتیجه رسید که منظور از مقدم و مخّر در این دو بیت فرغ مقدم و فرغ مخّر است که از منازل قمراند.

منازل قمر

بنابرآنچه منجمان پی جویی کرده اند ماه مدار خود را به دور زمین در مدتی کمتر از بیست و هشت روز به پایان می‌برد. ناظران زمینی این مدار را منطبق به منطقه البروج می‌بینند مگر در دو سه مورد که در همین جا به ذکر آن پرداخته ایم. اختر شمران مدار ماه را برپیست و هشت قسمت تقسیم کرده و هر قسمت را منزلی از منازل قمر می‌خوانند این منازل را برای مزید استفاده دانشجویان و یا پژوهندگان در جدول‌های زیر درج کرده ایم.

ردیف	اسامی منازل	فصل طلوع	فصل سقوط	محل منازل
۱	شرطین	شاخ	شاخ	دوسناره در برج حمل در شاخ بره

سه ستاره در دنبه و ران و پشت بره شش ستاره در کوهان ثور ستاره‌ی قدر اول در چشم چپ ثور سه ستاره در راس صورت فلکی جبار				بطین ثريا دبران هقه	2 3 4 5
دوستاره در قدم توام تالی از صورت دو پیکر دو ستاره در رأس توامان صورت دو پیکر سه ستاره در صورت فلکی سلطان دو ستاره در گردن صورت فلکی اسد چهار ستاره در یال و قلب صورت فلکی اسد دو ستاره برمیان دو شانه‌ی اسد دومین ستاره نورانی صورت فلکی اسد در دم آن	منزل زمستانی	منزل تابستانی		هقه ذراع نژه طرف جهه زهره صرفه	6 7 8 9 10 11 12
پنج ستاره در سینه‌ی صورت فلکی عذرا ستاره‌ی قدر اول صورت فلکی عذرا در دست آن سه ستاره در دامن و پای چپ صورت فلکی عذرا دو ستاره در کفه‌ی میزان سه ستاره در پیشانی صورت فلکی عقرب ستاره‌ی قدر اول صورت فلکی عقرب	منزل بهاری	منزل پییزی		عوا سماك اعزل غفر ربانا اكليل قلب العقرب	13 14 15 16 17 18
دوستاره در نیش صورت فلکی عقرب نه ستاره از صورت فلکی قوس فاصله خالی از ستاره میان نعایم و سعد ذات دوستاره در شاخ صورت فلکی جدی سه ستاره در دست چپ ساکب الماء یک ستاره از صورت فلکی جدی و دوستاره از صورت فلکی پو چهار ستاره در ذراع راست ساکب الماء دو ستاره در بالای تنہ و شانه‌ی خرس اعظم دوستاره در جناح و ناف فرس اعظم ^۱ دومین ستاره نورانی صورت فلکی اندرومیدا	منزل قیسطانی	منزل زمستانی		سؤله نعمایم بلده سعد ذات سعد بلع سعد السعود سعد الاخباريه فرغ مقدم فرغ مؤخر رشا	19 20 21 22 23 24 25 26 27 28

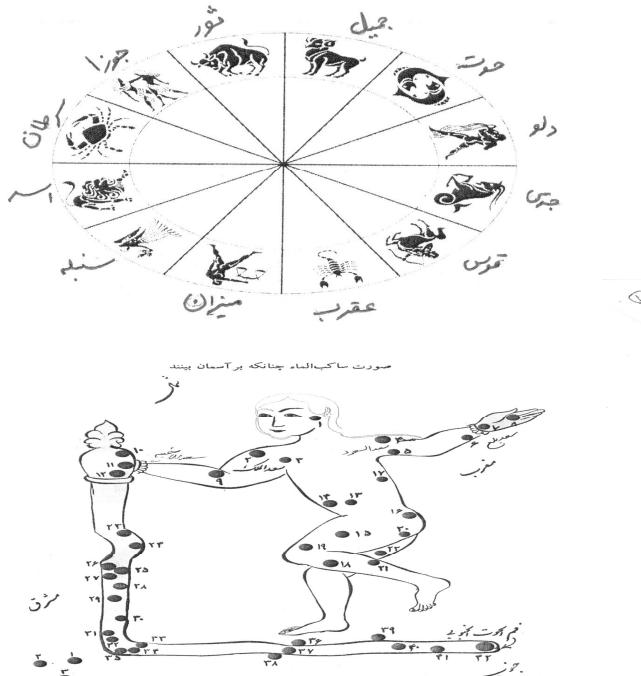
2- معانی مفردات و ترکیبات کنایی در دو بیت

دلو، اهمّ معانی موضوع برای دلو عبارت است از :

الف : در روزگاران پیشین ظرفی بوده است غالباً از جنس پوست حیوانات اهلی برای کشیدن آب و چیزهای دیگر از چاه.

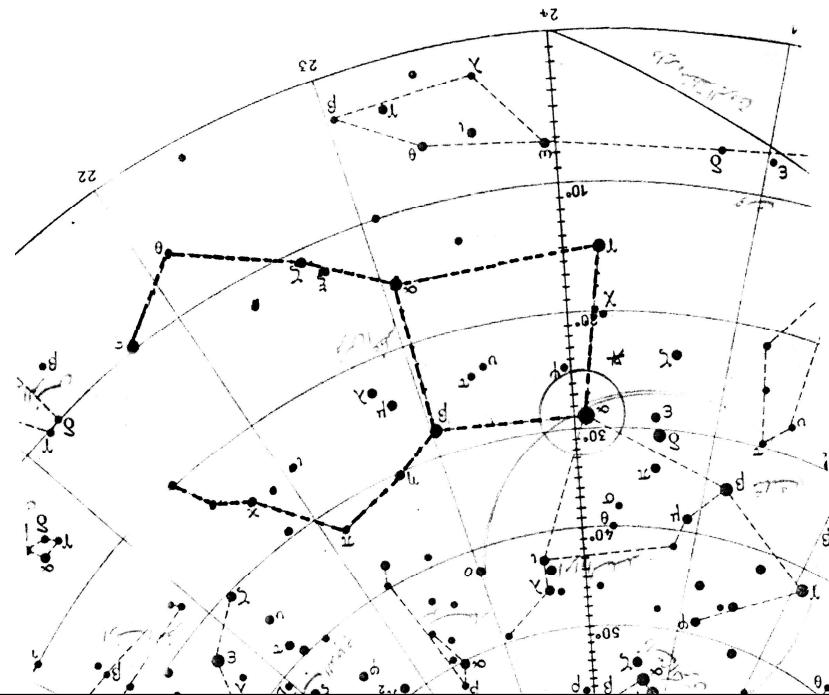
ب : نام یازدهمین صورت از صورت های فلکی استوایی (منطقة البروج که در میان صورت های فلکی جدی و حوت جای دارد. می دانیم که اختر شماران قدیم برای شناخت آسان

ستارگان در آسمان و تعیین محل آن ها از بهم پیوستن تصویری برخی ستارگان بر بعضی دیگر تصویرهای شبیه انسان و یا حیوان و یا پرنده‌گان و یا اشیاء و وسایل زندگی جامعه روزتایی.² در نظر می‌گرفتند (هرچند جزا تختیل و تصویر بسیار قوی شbahat بسیار دور میان آن ها را نمی‌توان باور کرد) و دلو یکی از صورت‌های فلکی است که در منطقه البروج جای دارد. و مطابق محاسبات نجومیان قدیم آفتاب در بهمن، به آنجا می‌رسد. ستاره شناسان عرب آن را ساکب الماء، نیز می‌گویند و به صورت مردی تصویر می‌کنند که برپای ایستاده و هر دو دست باز کرده و در یک دست کوزه‌ای دارد که سرنگون نگه داشته است درنتیجه آبش ریخته و تازیز پایش امتداد یافته است. (سیرونی ۱: ۱۳۵۲)

تنه را جناح الفرس و سرّه الفرس خوانند این چهار ستاره را که شکلی نزدیک به مربع مستطیل را به وجود می آورند دلو نامند. سید حسن غزنوی درباره چهار کوکب دلو گفته است :

ارکان دولت تو که سیمیرغ قدرت است
چون اختران دلو به کوکب چهار باد
سید حسن غزنوی : 309

2- گله های آفتایی : استاده از چهار ستاره تنہی فرس اعظم است که دلو نام دارد.

و 4- مقدم و مخّر

اگر در منازل قمر و جدول های آن دقّت کنیم می بینیم که پیک مسرع آسمان در مسیر حرکت در مدار خویش پس از طی منزل بیست و پنجم یعنی پس از گذشت از چهار ستاره ذراع ساکب الماء که به سعد الا خبیه نام بردار است اندک اندک از منطقه البروج کناره می گیرد و سه منزل پایانی را در صورت های فلکی خرس اعظم و امرأة المسلسله به سر می برد تا بار دیگر پس از اتمام گردش در مدار خود به شرطین در برج حمل برسد. بیست و ششمین منزل قمر به فرغ مقدم مشهور است و جایگاه آن در محل دو ستاره ای متن الفرس و منكب الفرس از صورت فلکی ثانی گویند که منزل بیست و هفتم از منازل قمر است و وجه تسمیه‌ی آن ها به فرغ بدان سبب است فرغ جایی از دلو را می گویند که از آنجا آب ریخته می شود.⁴

نکته‌ی دیگری که شاید توضیح آن ضرور باشد این است که در پاره ای از کتاب های نجومی آمده است که منزل بیست و هفتم قمر یک ستاره از صورت فلکی فرس اعظم و یک ستاره از امرأة المسلسله است. (نالینو، کارلو آلفونسو ، 1349، ص 149) باید یادآوری کرد که کوکب سرمه‌ی الفرس از صورت فلکی فرس اعظم و رأس امرأة المسلسله ستاره‌ی روشنی

است که در دو صورت مشترک اند و در نقشه های آسمانی تنها به صورت یک کوکب نمایش داده می شوند⁵ و همین کوکب از ستارگانی است که بر اسطلاب ها نقش می شده و آن را سرۀ الفرس یا رأس المسلسله می گفته اند.

3- گزارش معنی بیت

دلوی که در صورت فلکی فرس اعظم واقع است با ستارگان چهارگانه‌ی خود که به کنایه گله های آفتایی خوانده شده اند و دو کوکب متن الفرس و منكب الفرس از آن چهار فرغ مقدم و دو کوکب جناح الفرس و سرۀ الفرس آن فرغ موخر خوانده می شوند به ترتیب منزل های بیست و ششم و بیست و هفتم از منازل قمر را به خود اختصاص می دهند آسمان شب را روشنایی بخشنیده اند.

نتیجه :

برخی از استادان مسلم شعر و ادبیات ایران زمین، به ویژه در حوزه‌ی شعر کلاسیک از اصطلاحات علمی و فنی بسیار استفاده کرده اند. از میان این شاعران گرانمایه سه تن به نام های خاقانی، انوری و نظامی بیش از دیگران از اصطلاحات علمی، به ویژه اصطلاحات نجومی استفاده کرده‌اند، به همین جهت فهم بسیاری از شعرهای این شاعران امروزه دیریاب و دشوار است. به همین دلیل نیاز است که برای دانشجویان، این نوع شعر تحلیل و معنی شود تا نیکویی سخن سرایان معروف فهم و درک شود. در مقاله‌ی حاضر به برخی از این ویژگی‌ها در دو بیت معروف نظامی گنجوی پرداخته ایم.

پی نوشت

۱- در بعضی کتاب‌ها نوشته اند که یک ستاره از جناح فرس اعظم و یک ستاره از امرأة المسلسله که متعاقباً توضیح داده می شود.

-2

۱- انسان: جوزا سحر نهاد حمایل برابر یعنی غلام شاهم و سوگند می خورم
حافظ : 324

۲- حیوان: غنوode از پس او خرس مهتر چو بچه پیش او در خرس کهتر
فخرالدین اسد : 62

۳- پرنده: درپناه سده‌ی جاه رعیت پرورش برعقاب آسمان فرمان دهد کبک دری
انوری : 470/1

۴- اشیاء: عجب زدلو همی آیدم که نوبت من تهی برآید از چاه و من همی عطشان
مسعود سعد : 424

3 - صورت های فلکی شمالی بر طبق رصد بطييموس و نام گذاري او و منجمان ديگر عبارتند از:

الف : صورت فلکی دب اصغر یا خرس کوچک	ب : صورت فلکی دب اكبر یا خرس بزرگ
ج : صورت فلکی تیئن یا اژدها و یا ماربزرگ	د : قیقاوس یا قیقاوس یا مناسبت
ه : عوا یا صیاح و یا تقار و یا حارس الشمال	و : اکلیل شمالی یا فکه ، کاسه‌ی یتیمان و افسر
ز : الجائی علی رکبیه یا زانو زده یا راقص	ح : شعبان یا لورا یا چنگ رومی یا اوز، یا کشف
ط : دجاجه یا طائر یا ماکیان	ی : ذات الكرسي یا خداوند کرسی
یا : برشاوش یا برساوس یا حامل رأس الغول	

ابوريحان بیرونی، التفہیم لـ اوائل صناعة التنجیم، ص 91.

4 - فرغ اول یا مقدم را عرقوهی علیا و فرغ دوم را عرقوهی وسطی هم می خوانند و عرقوه

بروزن ترقوه دو چوب را می گویند که بر پهنا و به شکل صلیب بر دلو بینندند.

توضیح شادروان جلال همایی در حاشیه‌ی ص 113 التفہیم لـ اوائل صناعة التنجیم و رجوع شود به

ترجمه‌ی صدرالکواكب عبدالرحمن صوفی از خواجه نصیر طوسی. ص 109.

5 - در نقشه‌ی آسمانی که پیش از این آورده ایم این ستاره‌ی روشن را در داخل دایره‌ی

کوچک گذاشته ایم .